

Тетяна Подковенко,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
теорії та історії держави і права
Західноукраїнського національного
університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0344-3010>

Арсен Романів,

студент юридичного факультету
Західноукраїнського національного
університету та історичного факультету
Тернопільського національного педагогічного
університету ім. В. Гнатюка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7420-5207>

ЮРИДИЧНИЙ ПОЗИТИВІЗМ ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИКО- ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІРИ

Розглянуто основні положення юридичного позитивізму та поняття прав людини з точки зору цього типу праворозуміння. Розкрито схильність лібертарно-юридичного типу праворозуміння до «м'якої» версії юридичного позитивізму. Проаналізовано, що Конституція України, як і держава, може поєднувати позитивістський та юснатуралістичний підхід праворозуміння під час формування законодавства, однак перевага надається юридичному позитивізму. Виявлено схильність політичних ідеологій до обрання одного з типів праворозуміння під час формування законодавства залежно від точки зору щодо ролі та сили держави, проте щодо консерватизму однозначної відповіді немає, тому в цьому випадку залежить від історичного розвитку ідеології (американська та європейська модель). Проаналізовано історичні приклади впливу юридичного позитивізму на правову політику держав, де правили консерватори (Українська Держава Гетьмана Павла Скоропадського та Португалія часів Антоніу де Олівейра Салазара).

Ключові слова: юридичний позитивізм, права людини, консерватизм, Українська Держава Гетьмана Павла Скоропадського, право власності, Нова Держава Антоніу де Олівейра Салазара, лусотропікалізм.

Podkovenko T., Romaniv A.

Legal positivism as a guarantee of ensuring human rights: philosophical-legal and historical-political dimensions.

The article considered the main statements of legal positivism and the concept of human rights from the point of view of this type of legal understanding. The inclination of the libertarian-legal type of legal understanding to the «soft» version of legal positivism is highlighted. It is noted that modern Ukrainian jurisprudence has distorted the understanding of legal positivism in the direction of its extreme form – legalism. It has been analyzed that the Constitution of Ukraine, like the state, is willing to combine positivist and jusnaturalist approaches to legal understanding in the formation of legislation, but preference is given to legal positivism, in particular, in the field of constitutional justice. The propensity of political ideologies to choose one of the types of legal understanding in the formation of legislation has been revealed, depending on the point of view regarding the role and power of the state, but there is no clear answer regarding conservatism, so in this case it depends on the historical development of ideology (American and European model). Historical examples of the influence of legal positivism on the legal policy of states ruled by conservatives (Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadskyi and Portugal under the rule of Antonio de Oliveira Salazar) are analyzed. In particular, the role of strong power and technical-legal tools in the protection of property rights («soft» positivism) is shown on the example of the Ukrainian State. Analyzing the policy of luso-tropicalism shows its dual nature – ensuring the equality of citizens and restraining decolonization processes in Portugal. In addition, luso-tropicalism became part of the policy of the right-wing conservative authoritarian regime of Salazar, while the guarantee of other important rights was ignored.

Keywords: legal positivism, human rights, conservatism, the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadsky, property rights, the New State of Antonio de Oliveira Salazar, luso-tropicalism.

Постановка проблеми. Права людини є універсальною правовою категорією, яка детально розроблена сучасною юридичною наукою. Водночас розгляд проблем, що стосуються прав людини, залишається актуальним для подальших наукових досліджень як у межах загальнотеоретичної юриспруденції, так і в межах галузевих правових наук. Основою для таких досліджень виступає конкретний тип праворозуміння. Оскільки від розуміння права, його сутності, ролі в житті людини та суспільства також залежить визначення прав людини.

Юридичний позитивізм та юснатуралізм – це дві основні концепції праворозуміння, між якими іде «боротьба» за чільне місце у правничій науці. Ці типи праворозуміння по-різному трактують право, його основу, що відповідно відображається на розумінні прав людини, їх ціннісних аспектів.

Юснатуралізм репрезентує існування поняття природних прав людини і їхню цінність як сильний аргумент на власну користь. З огляду на це такий підхід критикує юридичний позитивізм за безальтернативну догматизацію закону і права загалом, а також можливе застосування репресій з боку держави через законодавство як інструментарій для покарання. Однак такі зауваження слухні лише у випадку тоталітарного політичного режиму. У юридичному позитивізмі розвинулись напрямки – від «м'якших» до «жорсткіших». Якщо втілення варіанта легізму справді загрожує встановленню тоталітаризму, то інші концепції акцентують увагу на необхідності обов'язкового правового закріплення державних норм, зокрема у сфері прав людини. Саме тому дослідження юридичного позитивізму як гарантії забезпечення прав людини у філософсько-правовому та історичному аспектах є суттєвим для остаточної трансформації України у правову державу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка вчених-правників є дослідниками філософсько-правових проблем як у контексті порівняння типів праворозуміння, так і вивченні індивідуальних рис. Юридичний позитивізм став об'єктом дослідження М. Г. Братасюк, Д. О. Вовка, К. В. Горобця, М. І. Козюбри, М. В. Костицького, С. І. Максимова, А. С. Пуховської, С. П. Рабіновича, С. С. Сливки, Ю. В. Цуркан-Сайфуліної та ін. Зокрема, остання розробила певні основи щодо зв'язку влади і права на сучасному етапі з точки зору основних концепцій праворозуміння, що переводить дослідження типів праворозуміння у практичну площину. Однак роль юридичного позитивізму в становленні правової політики окремих держав на історичному прикладі досі не окреслено в українській науці, а тому потребує ретельного аналізу.

Метою дослідження є обґрунтування юридичного позитивізму як гарантії забезпечення прав людини у філософсько-правовій та історико-політичній площинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юридичний позитивізм започаткований ще в період античності (китайський легізм, софізм), проявлявся у період Середньовіччя (номіналізм Оккама) та Нової історії (погляди Гоббса), проте як структурована концепція праворозуміння сформувався із вчення Джона Остіна, який ототожнював право із наказом суверена. Позитивізм у ХХ ст. розвивався під впливом ідей Ганса Кельзена (вчення про «чисте право») та Герберта Харта. Основними рисами юридичного позитивізму є ототожнення права і позитивного права, тенденція до абсолютизації державного суверенітету, прагнення дати ціннісно-нейтральне поняття права. В межах юридичного позитивізму, основні теоретики цього типу праворозуміння по-різному визначають місце прав людини у праві [10, с. 26–27].

Джон Остін стверджував, що право є наказом суверена своїм підлеглим. Тобто, в межах цього наказу виділяються як обов'язки, так і права. У цьому випадку права людини мають похідний характер від волі суверена, який у межах власних гарантій визначає міру можливостей підданих. Однак, окрім права, встановленого людиною для людини, Джон Остін включав сукупність «законів природи – право, дароване Богом», яке є мірилом всього людського, і, відповідно, має вплив на формування наказів суверена [10, с. 91].

Ганс Кельзен був основоположником позитивістському напрямку нормативізму або «чисте вчення про право». Для нього основним завданням у розумінні права було розмежування права від інших чинників, зокрема моралі. Кельзен, опираючись на природу права як приналежну винятково до світу належного. З цього випливає принцип: коли допущена несправедливість, то має бути дія (санкція) як наслідок цієї несправедливості, тому будь-який правопорядок справедливий. Нормативна сила права, згідно з вченням Кельзена походить від «основної норми». Вона виражається у основному законі – Конституції [10, с. 91–92]. Ганс Кельзен у контексті «чистого вчення про право» та сукупності своїх правничих поглядів непрямо зачепив поняття прав людини з точки зору дуалізму права. На думку австрійського правника, права людини не можуть існувати у чистому вигляді, без наявності певних обмежень та заборон. Природно-правове розуміння є інструментом легітимізації позитивного права, а не навпаки [5, с. 33].

Герберт Харт був прихильником аналітичної філософії. Не відійшовши від основних постулатів юридичного позитивізму, він доклав зусиль щодо гуманізації позитивного права. На відміну від поглядів Джона Остіна про право як наказ суверена, Харт пов'язував його із вільним волевиявленням та волею більшості, поняття «визнання» чи легітимації влади йдуть паралельно із ними. Визначення прав людини впливає із антропології права та необхідного мінімуму для її існування у суспільстві, який може ефективно забезпечити лише влада [10, с. 92–93].

Варто зауважити, що наука на теперішньому етапі розвитку заохочує плюралізм думок та творення синтетичних теорій, які відкидають крайнощі первісних складових. У контексті праворозуміння, такою є лібертарно-юридичний тип. Методологічну основу щодо необхідності природного права для формування законодавства було закладено ще за часів Римської імперії та Середньовіччя, однак суттєве дослідження розпочалось наприкінці ХХ ст. Ця концепція розрізняє право і закон та обґрунтовує розуміння права як загальної форми і рівної норми (міри) свободи індивіду. Незважаючи на поєднання сильних рис позитивізму та юснатуралізму, теоретики все-одно вважають, що за своїм змістом лібертарно-юридичне праворозуміння тяжіє до «м'якого позитивізму». На відміну від поглядів Кельзена, лібертарно-юридичний тип вважає, що позитивація права відбувається завдяки нормативному забезпеченню природних прав зі сторони держави [6, с. 365–371].

Українська юриспруденція оговтується від радянського легізму, а тому правова наука часто схиляється до юснатуралістичного типу. Трактуювання юридичного позитивізму як передумови до становлення недемократичних політичних режимів некоректно, адже він не виправдовує драконівські закони. Позитивізм не можна оцінювати лише з боку легізму як його крайньої форми. Переваги юридичного позитивізму очевидні, тому це – найвпливовіший тип праворозуміння в сучасному світі [11, с. 179].

Основою позитивізму є два твердження: постулат про розмежування права і моралі (між правом і мораллю немає логічного зв'язку, тому аморальна правова норма діє відповідно до логіки права, а морально виправдана норма, якщо вона не відображена в законодавстві, не створює жодних юридичних зобов'язань) та про соціальні джерела права (існування і зміст права в певному суспільстві залежать від діяльності та вчинків членів цього суспільства, як робота законодавчого органу влади, судових органів влади, прямого волевиявлення народу). Із постулатом про дискретність судових рішень (суддя як законодавець) погоджуються не всі прихильники юридичного позитивізму [11, с. 179–182]. Однак така думка є вагомим для функціонування англо-американської правової системи, де основу становить судовий прецедент, а не норма закону. Україна – держава, що слідує континентальній моделі права, однак дискретність судових рішень органічно включена у вітчизняне законодавство (постанови Пленуму Верховного Суду, рішення та висновки Конституційного Суду України, рішення Європейського суду з прав людини). Головні ідеї юридичного позитивізму доводять, що ця концепція у жодному разі не ставить за мету абсолютне панування держави над людиною, а закону – над справедливістю (окрім гіпертрофованого етатистсько-патерналістського підходу легізму).

Нормативна закріпленість права, беззаперечно, є основною перевагою юридичного позитивізму над юснатуралізмом. Відображення у законодавстві права як можливості людини забезпечує його ефективну реалізацію, адже держава як соціальна інституція робить право загальноможливим та загальнообов'язковим. Юснатуралізм, на відміну від юридичного позитивізму, не дає чіткої відповіді на питання про гарантування і захист «природних прав». У ході їхньої реалізації в разі відсутності існування явища держави, очевидно проявиться принцип *bellum omnium contra omnes* (війни всіх проти всіх), адже не встановлено жодних загальнообов'язкових правил співжиття. Юснатуралізм оперує поняттями «природних прав», «справедливості», «моралі», які не можуть бути однозначно протрактовані, а тому формально виражені. Спроба закріплення «природних прав» переводить це питання у площину юридичного позитивізму, адже їхнє визнання залежатиме від волі законодавця, у зв'язку з чим держава, а не факт природного походження, стає їхнім джерелом.

Наразі чітко визначене використання юридичного позитивізму чи природних прав як праворозуміння, що впливає на творення законодавства, у загальній світовій тенденції не простежується. Зокрема, Україна визнається Конституцією як правова держава (ст. 1 Конституції України; позитивістський термін *Rechtsstaat*), де діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8 Конституції України; як юснатуралістичний, так і позитивістський термін *Rule of Law*). У ч. 2 ст. 8 Конституції України визначено Конституцію як закон найвищої юридичної сили, тому закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. У ч. 3 ст. 8 Конституції України закріплено, що норми Конституції України є нормами прямої дії, а гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини й

громадянина безпосередньо на підставі Конституції. Незважаючи на те, що права і свободи людини й громадянина, закріплені цією Конституцією, не вичерпні (ч. 1 ст. 22 Конституції), Україна та Основний Закон захищають визначені Конституцією права і свободи (ч. 3 ст. 8 Конституції) [4]. Конституційні цінності є критерієм для забезпечення конституційності у діяльності органів конституційної юстиції як головних гарантів захисту конституційних прав на основі поєднання природно-правового та позитивістського підходів [7, с. 120]. Однак з положень Конституції випливає, що держава та Основний Закон гарантують чітко визначені права і свободи, тому незважаючи на намагання поєднати юридичний позитивізм та юснатуралізм, держава деякою мірою схиляється до позитивізму.

Формування бази законодавства держави перебуває під впливом законотворців, які в будь-якому разі є уособленням певної політичної ідеології, з чого випливатиме переважання одного типу праворозуміння над іншим. Ті погляди у політичному спектрі, які йдуть у сторону лібералізму, реалізуватимуть юснатуралістичне праворозуміння, а в сторону авторитаризму – позитивізм. Найцікавішою і водночас найскладнішою у визначенні з точки зору праворозуміння є політична ідеологія консерватизму. Варто зауважити, що в чистому вигляді жодна з ідеологій не існує, зокрема консервативна, тому в межах одного напрямку можлива допустима варіація.

З одного боку, консерватизм приділяє увагу поняттям свободи індивіда, людської природи, природньому порядку, з яких випливатимуть природні права, а з іншого – консерватори є прихильниками сильної влади, конституціоналізму, правової держави, верховенства права, що тяжітиме до певного позитивізму. Консервативне середовище залежно від обрання юридичного позитивізму чи юснатуралізму як домінуючого праворозуміння в ідеології можна розділити на дві гілки – американську та європейську (континентальну). Американський тип консерватизму (і Республіканська партія США як правоцентрична партія у двопартійній політичній моделі Сполучених Штатів) схилитиметься до юснатуралізму, враховуючи дух Американської революції. Відомий американський адвокат, консервативний політик та полеміст Бен Шапіро визначає три ідеї американської філософії: особисті права людини, рівні права, захист особистих прав з боку уряду. Тих, хто виступає проти цих постулатів, він називає «дезінтеграціоністами», що прагнуть суттєво посилити федеральний уряд на шкоду рівності усіх громадян перед законом, розвивають чіткість повноважень кожної гілки влади (зокрема, згадану дискретністю судових рішень), прагнуть замінити культуру прав на користь культури урядової протекції [1, с. 78–79]. Континентальний консерватизм має реакційний характер, адже виник на протигагу поширенню у кінці XVIII ст. ідей природних прав. На етапі власного становлення він виступав проти поняття природних прав, під якими творилась Французька революція (цього погляду дотримувався основоположник Едмунд Берк). Ця модель політичної ідеології захищає розвиток особистості, однак ставить інтереси народу на протигагу особи, пропагує ідею сильної влади.

Доцільно розглянути деякі історичні приклади реалізації представниками консервативної ідеології континентального типу державної політики у сфері прав захисту прав людини. Такими є «м'який» юридичний позитивізм часів Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського та більш «жорсткий» напрям періоду Нової Держави (Другої Португальської Республіки) Антоніу де Олівейра Салазара.

Соціалістичний напрямок діяльності УЦР порушував природне право приватної власності, що водночас є однією із основоположних складових ідеології консерватизму. Найсильнішим виявом нехтування цього права була аграрна політика УНР, спрямована на перерозподіл земельних ділянок. Українська Державна Гетьмана Павла Скоропадського вибрала більш ефективну економічну модель, яка гарантувала як надання селянам земель, так і збереження великих угідь підприємців. Забезпечення природнього права власності відбувалось завдяки сильному техніко-юридичному інструментарію позитивізму та впливу консерватизму. Як зазначав Гетьман: «Я також прибічник дрібних господарств, особливо Україні, і неодноразово казав, що мій кінцевий ідеал був – бачити Україну, вкриту самими лишень дрібними, високопродуктивними, власними господарствами...» [8, с. 112–113]. Проте реалізація задумів не опиралась лише на твердження про наявність такого права – їй передували серйозний аналіз аграрного сектору Української Держави та пропозиції щодо його вдосконалення [8, с. 275–280]. Реалізація реформи відбувалась завдяки нормативній підготовці для її впровадження насамперед – в сфері конституційного права. Це не тільки закріплення норми «Права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються повною мірою і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відмінюються і касуються» у «Грамоті до всього українського народу» та статті 19 «Законів про тимчасовий державний устрій України» («Власність є неторкана») [2; 3]. Це також і налагодження потужного державного механізму та вертикалі влади, яка, опираючись на законодавство Української Держави, охороняла право власності. Така модель

функціоналу держави нагадує вищезгадану сучасну – поєднання юснатуралістичного і позитивістського праворозуміння із невеликим акцентом на юридичний позитивізм.

Більш суперечливим прикладом є політика лузотропікалізму за часів перебування при владі у Португалії правоконсервативного корпоративістського авторитарного режиму Антоніу де Олівейра Салазара. Однією із рис Нової держави було впровадження політики лузотропікалізму – ідеї про рівність усіх жителів Португалії, зокрема в її колоніальних володіннях. Лузотропікалізм охарактеризовував усіх жителів держави як єдиний, проте багатоманітний народ, у якому всі рівні, незалежно від раси. Важлива увага зосереджувалась на інтегративній єдності територій Португалії, цивілізаційній місії португальський колоністів, заохоченню до змішаних шлюбів. Лузотропікалізм був невід’ємною частиною політики Салазара, основні поняття доктрини офіційно використовувались у законодавстві та документації [12, с. 243–247]. Така політика беззаперечно слідувала принципу рівності та недопущенню дискримінації, яка була в країнах Заходу аж до 60-тих років ХХ ст. (зокрема, расова сегрегація в демократичних США). Лузотропікалізм з погляду праворозуміння був обумовлений концепцією юридичного позитивізму, адже його засади впливали не із поняття «природних прав», а із нормативного й політичного закріплення у Другій Португальській Республіці. Разом із ідеєю рівності, авторитарна влада Салазара обмежила демократичні права громадян. З одного боку, лузотропікалізм сприяв рівності громадян, а з іншого – порушував право народів на самовизначення та стримував деколонізаційні процеси у Португалії. Вона була найменшою та найбіднішою з європейських колоніальних держав, тому отримання сировини за надзвичайно вигідними цінами з її колоній в Анголі та Мозамбіку підтримувало економіку Португалії. Водночас, вони стали вагомими ринками для португальського експорту. За цих умов, незважаючи на невдалі повстання в колоніях і військові перевороти всередині країни, деколонізація Португалії щосили затримувалась [9, с. 312].

Висновки. Концепція юридичного позитивізму як переважаючого напрямку в законотворчості та подальшому функціонуванні державних органів, що захищатимуть права людини, ставить в основу закріплення поняття права волі держави, а не «стан природи». З цього впливає роль держави як основного гаранта забезпечення прав людини. В цьому державі допомагає Конституція як головний закон. Прийняття певної концепції праворозуміння державною владою для формування законодавства визначається її ідеологічним спрямуванням, однак політична ідеологія консерватизму чітко не визначає власної прихильності до юснатуралізму чи позитивізму. Схильність консерватизму до певного праворозуміння залежить від історичних обставин становлення ідеології (американська та континентальна моделі). Історичні приклади доводять, що законодавство в дусі певного позитивізму було результативним у захисті права власності (Українська Держава Гетьмана Павла Скоропадського) та рівності громадян (Нова Держава Антоніу де Олівейра Салазара), якщо держава ставила як пріоритет особливе гарантування певних прав.

Список використаних джерел

1. Бен Шапіро. Як зруйнувати Америку за три прості кроки / пер з англ. Г. Шпак. Київ : Наш Формат, 2021. 240 с.
2. Грамота до всього українського народу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18#Text> (дата звернення: 22.04.2023).
3. Закони про тимчасовий державний устрій України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text> (дата звернення: 22.04.2023).
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.04.2023).
5. Левчук Н. В. Нормативізм і права людини. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 32–37.
6. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.
7. Савчин М. В. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 6. С. 111–120.
8. Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / пер. з рос. Е. Соловей ; упоряд. І. Гирич. Київ : Наш формат, 2017. 456 с.
9. Тоні Джадт. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. К. Зарембо. 2-ге вид. Київ : Наш Формат, 2021 928 с.
10. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.

11. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження : дис. ... д-ра юр. наук : 12.00.12 / Одеська юридична академія. Одеса, 2017. 381 с.
12. Anderson, Warwick, Ricardo Roque, and Ricardo Ventura Santos (Eds.). *Luso-tropicalism and its discontents: the making and unmaking of racial exceptionalism*. Berghahn books, 2019.

References

1. Shapiro, B. (2021). *Yak zruinuvaty Ameryku za try prosti kroky [How to Destroy America in Three Easy Steps]*. (H. Shpak, Trans). Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
2. *Hramota do vsoho ukrainskoho narodu [A letter to the entire Ukrainian people]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18#Text> [in Ukrainian].
3. *Zakony pro tymchasovyy derzhavny justrij Ukrayiny [Laws on the temporary state system of Ukraine]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text> [in Ukrainian].
4. *Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
5. Levchuk, N. V. (2015). Normatyvizm i prava liudyny [Normativism and human rights]. *Pravo i suspilstvo - Law ans Society*, 6 (19), 32-37 [in Ukrainian].
6. Rabinovych, S. P. (2010). *Pryrodno-pravovi pidkhody v yurydychnomu rehuliuванні [Natural law approaches in legal regulation]*. Lviv: Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
7. Savchyn, M. V. (2010). Konstytutsiini tsinnosti ta konstytutsiina yurysprudentsiia v Ukraine [Constitutional values and constitutional jurisprudence in Ukraine]. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy - Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, 6 (80), 111-120 [in Ukrainian].
8. Skoropadskyi, P. P. (2017). *Spogady: kinecz 1917 – hruden 1918 [Memoirs: the end of 1917 - December 1918]*. (E. Solovey, Trans). I Huruch (Ed.). Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
9. Judt, T. (2021). *Pislia viiny. Istoriiia Yevropy vid 1945 roku [Postwar: A History of Europe Since 1945]*. (K. Zarembo, Trans). Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
10. Danylian, O. H. (Ed.), Dzoban, O. P. & Maksymov, S. I. et al (2009). *Filosofia prava [Legal Philosophy]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Tsurkan-Saifulina, Yu. V (2017). *Vladni zasady prava: filsofsko-pravove doslidzhennia [The governmental principles of law: a philosophical and legal study]*. Doctor's thesis. Odessa: Odeska yurydychna akademiia [in Ukrainian].
12. Warwick, A., Roque, R. & Ricardo, V. Santos (Eds.) (2019). *Luso-tropicalism and its discontents: the making and unmaking of racial exceptionalism*. Oxford, New York: Berghahn books.

Стаття надійшла до редакції 08.06.2023